

Dordrecht Ondergronds Rapport 18

DORDRECHT, PLANGEBIED 'DAMIATEBOLWERK'

Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding.

M.C. Dorst

*Het Damiatebolwerk op een uitsnede van 'Gezicht op Dordrecht', A. Willaerts, 1629
(collectie: Dordrechts Museum)*

2009

Gemeente Dordrecht
Bureau Monumentenzorg en Archeologie

Colofon	
ISSN	n.v.t.
ISBN	n.v.t.
Tekst	M.C. Dorst
Redactie	D.B.S. Paalman
Afbeeldingen	Bureau Monumentenzorg en Archeologie (tenzij anders vermeld)
Vormgeving	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Drukwerk	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Uitgave	Gemeente Dordrecht, oktober 2009
<p>Gemeente Dordrecht Sector Stadsontwikkeling / Afdeling Inrichting Stadsdelen Bureau Monumentenzorg en Archeologie</p> <p>Postbus 8 3300 AA Dordrecht T (078) 639 64 02 monarch@dordrecht.nl www.dordrecht.nl/archeologie</p>	
© Gemeente Dordrecht, 2009	
<p>Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.</p>	

Inhoud

1. Inleiding	4
1.1 Algemeen	4
1.2 Administratieve gegevens.....	5
2. Gegevens onderzoeksgebied en vooronderzoek.....	6
2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik.....	6
2.2 Geplande werkzaamheden	7
2.3 Bureauonderzoek.....	7
2.4 Archeologische verwachting en advies	14
3. Doel en vraagstellingen	15
4. Archeologische begeleiding	16
4.1 Methoden	16
4.2 Onderzoeksresultaten	16
4.2.1 Lithostratigrafie	16
4.2.2 Archeologie	17
4. Conclusies	19
Literatuur	20
Afkortingen	21

1. Inleiding

1.1 Algemeen

In het kader van restauratiewerkzaamheden aan de 17^e -eeuwse kade van het Damiatebolwerk zijn bodemversturende werkzaamheden uitgevoerd. Aangezien hierbij mogelijk delen van de 17^e -eeuwse kade en verdedigingswerk het Damiatebolwerk verstoord zouden kunnen worden, zijn de werkzaamheden door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht archeologisch begeleid.

De uitvoeringsvoorwaarden van het veldwerk zijn opgesteld in een Plan van Aanpak¹. Het (hoofd)doel van het veldwerk was het documenteren van de delen van de kade en het bolwerk die verstoord zouden worden.

Dit document betreft de rapportage van een archeologische begeleiding. Een kort bureauonderzoek is aan het veldwerk voorafgegaan. Gedurende de graafwerkzaamheden zijn archeologische waarden uit de Nieuwe Tijd, mogelijk de 16^e en 18^e eeuw, verstoord. Deze zijn tijdens de begeleiding gedocumenteerd.

De gegevens van het plangebied, de aanleiding voor het onderzoek, de resultaten van het bureauonderzoek en een archeologische verwachting zijn weergegeven in hoofdstuk 2. De doel- en vraagstellingen staan vermeld in hoofdstuk 3 en in hoofdstuk 4 zijn de onderzoeksmethoden en de resultaten van het veldwerk beschreven. Ten slotte zijn in hoofdstuk 5 de conclusies verwoord.

¹ Bijlage 1 in offerte

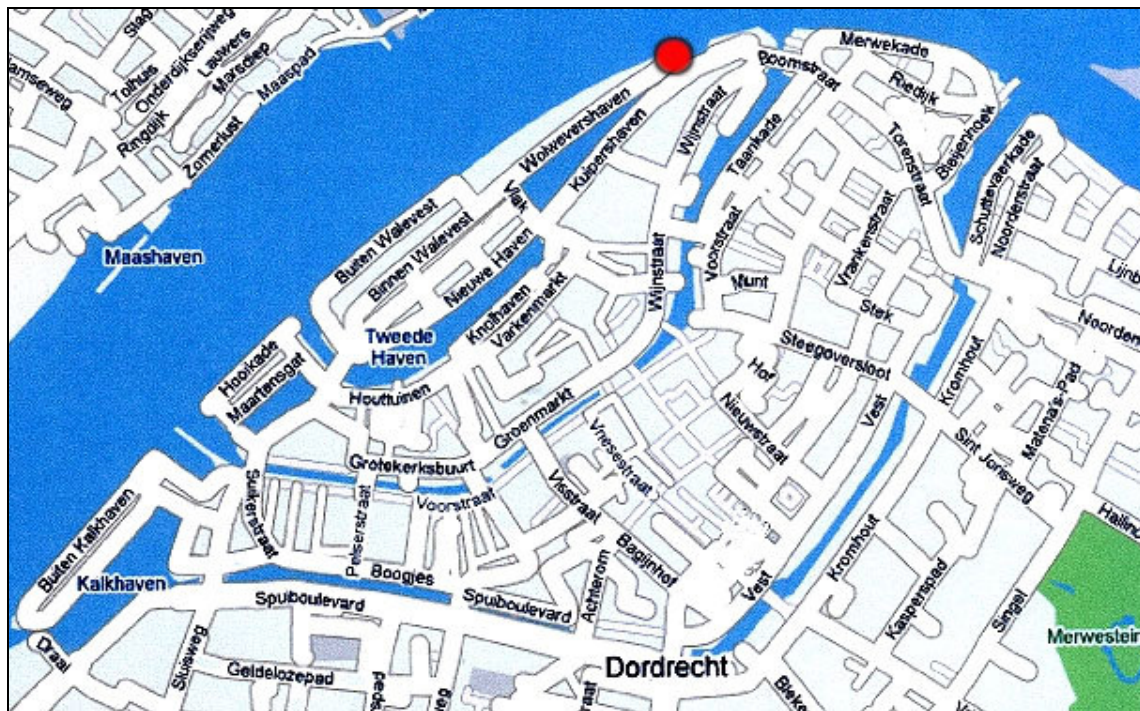
1.2 Administratieve gegevens

Aard Onderzoek	Archeologische begeleiding
Projectcode	0906
ARCHIS	
Onderzoeksmeldingsnr.	34201
Vondstmeldingsnummer	411909
Periode	Nieuwe Tijd
Datum onderzoek	20 augustus en 14 september 2009
Plangebied	Damiatebolwerk
Provincie	Zuid Holland
Gemeente	Dordrecht
Plaats	Dordrecht
Toponiem	Damiatebolwerk
Kaartblad	38C
RD-coördinaten	
NW	105.435 / 425.896
NO	105.425 / 425.903
ZO	105.458 / 425.890
ZW	105.442 / 425.880
Kadastrale gegevens	
Gemeente code	DDT00
Sectie	F
Perceelnrs.	2081
Opdrachtgever	Gemeente Dordrecht Stadsbeheer Postbus 8 3300 AA Dordrecht
Contactpersoon	dhr. L. Paans l.paans@dordrecht.nl
Uitvoerder	Bureau Monumentenzorg en Archeologie
Projectleider	Dhr. M.C. Dorst
Projectmedewerkers	Dhr. M.C. Dorst, dhr. J.A. Nipius
Autorisatie	
Bevoegde overheid	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek	mevr. H. Kromkamp (hoofd Bureau MZA)
Autorisatie rapport	Mw. J. Hoevenberg (senior-archeoloog Bureau MZA)
Archivering projectgegevens en vondstmateriaal	
Digitaal	gemeente Dordrecht: www.dordrecht.nl/archeologie e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl)
Analoog	Stadsdepot Gemeente Dordrecht Bedrijventerrein Dordtse Kil III Jade 400, 3316 LJ Dordrecht
Code	0906

2. Gegevens onderzoeksgebied en vooronderzoek

2.1 Plangebied, onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied 'Damatebolwerk' betreft de oostpunt van de Wolwevershaven en ligt ten oosten van het pand aan Damiatebolwerk 2. Het is een onbebouwde kade met oppervlakteverharding. Het plangebied wordt aan de noordzijde begrensd door het water van de Oude Maas en aan het oosten en zuiden door het water van de Wolwevershaven. Ten westen ligt de kade van de Wolwevershaven en het huis aan Damiatebolwerk 2 (afb. 1 en 10). De centrumcoördinaten van het plangebied zijn X: 105.447, Y: 425.891 (kaartblad 38C). Het plangebied is geheel onbebouwd en heeft een grootte van circa 17x15 m (255 m²).

Afb. 1. Ligging van het plangebied Damiatebolwerk te Dordrecht (rood).

2.2 Geplande werkzaamheden

De huidige (kade)muur van het Damiatebolwerk is in zeer slechte staat. Tijdens de voorgenomen werkzaamheden zal de gehele beschoeiing van het bolwerk worden vernieuwd. Hiervoor zal zowel de binnen- als buitenkant van de bakstenen muur worden vrijgegraven tot een diepte van circa 3 m – mv.

2.3 Bureauonderzoek

De locatie van het plangebied lag gedurende de Late Middeleeuwen buiten de stad. Tot circa het begin van de 16^e eeuw stroomde hier de Oude Maas.

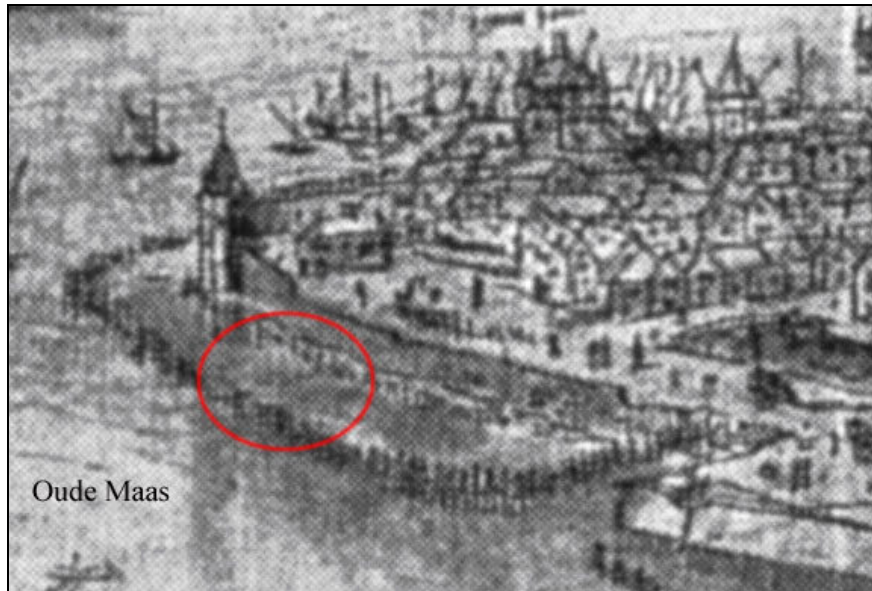
Afb. 2. De ligging van het plangebied Damiatebolwerk is bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer die de situatie rond 1550 weergeeft (rode cirkel). De groengrijze strook ten westen van de stadsmuur betreft de aanslibbingen.

Omstreeks 1550 bevinden zich ten westen van de stadsmuur aanslibbingen. Op een kaart van Jacob van Deventer uit 1550 is te zien dat er sprake is van land buiten de stad, maar dat deze nieuwe strook grond waarschijnlijk niet permanent droog genoeg was om te worden gebruikt. Aanwijzingen voor bebouwing op de locatie zijn er niet (afb. 2). Waarschijnlijk werd rond het midden van de 16^e eeuw besloten om de aanslibbingen te betrekken bij de stadsuitbreidingen.

Op een tekening van Anthonis van den Wyngaerde uit circa 1560 is te zien dat er een houten palissade rond de aanslibbingen aanwezig is (afb. 3). Hierdoor kon het nieuwe land niet meer wegspoelen en door het terrein aan te plempen met grond en stadsafval werd het verder opgehoogd.

Het deel van het nieuwe land dat ten westen van de Nieuwe haven lag werd al vroeg bebouwd; in 1594 werden er al 25 bewoners in de Hoge Nieuwstraat vermeld.² Dit deel van het nieuw gewonnen land werd het 'Nieuwe Werck' genoemd.

² Frijhof *et al* 1998, 42

Afb. 3. De ligging van het plangebied Damiatebolwerk is bij benadering weergegeven op een uitsnede van een tekening van Anthonis van den Wyngaerde uit circa 1560 (rode cirkel). Te zien is dat de aanplantingen omgeven zijn door een houten palissade. De grens van de stad bestaat nog uit de stadsmuur die aansluit op de Groothoofdspoort (links).

In 1609 werd ook het deel van het plangebied actief ontwikkeld, toen werd begonnen met de aanleg van de Wolwevershaven. Aangezien de Nieuwe haven, die rond 1409-1410 is aangelegd, geen doorstroming had, verzande deze al snel en dreigde onbruikbaar te worden. Door het graven van de Wolwevershaven ontstond een extra verbinding tussen de Nieuwe haven en de Oude Maas, die de verzanding tegen moest gaan. De vrijgekomen grond werd gebruikt om de nieuwe kade aan te leggen. Aangezien hiervoor gebruik werd gemaakt van zogenaamde kruischiurwagens³, werd dit nieuwe land 'Schuyersdijk' of 'Schuyerswerk' genoemd.⁴

Gedurende deze periode subsidieerde het stadsbestuur onder andere de ambachten wolverwerking en lakenbereiders. Deze personen werden ook wel wolwevers of drapeniers genoemd en aangezien met name deze beroepsgroepen zich hier vestigden, werd het al snel Wolwevers- of Drappierskade en -haven genoemd.⁵

Om de nieuwe haven te verdedigen werd aan de monding van de Wolwevershaven een zogenaamd 'bolwerk' gebouwd. Dit lag op de punt van het nieuwe land en werd 'Oostenburg' genoemd.⁶

Op 31 december 1611 werd een houten verdedigingswerk aan de rivierzijde van de Wolwevershaven aangelegd.

In een archiefstuk over de aanbesteding van het werk wordt gesproken over: "...de nieugegraven haeven beginnende aende palesade staende op het bolwercxken van oostenburch."⁷ De palissade werd aangelegd vanaf het bolwerk Oostenburg tot aan de vestmuur, tegenover de moutmolen op het latere Vlak.

Van deze situatie is een schilderij bekend van Willaerts, dat dateert uit 1629 (afb. 4).

³ Kruiwagens

⁴ Van Baarsel 1992, 127

⁵ Van Baarsel 1992, 127

⁶ Frijhof *et al* 1998, 43

⁷ Erfgoedcentrum DiEP, NSA archiefnummer 2908, stuk 12

Afb. 4. Een uitsnede van het schilderij 'Gezicht op Dordrecht' van A. Willaerts uit 1629 met op de locatie van het plangebied het bolwerk Oostenburg/Damiate (zwarte pijl). Het weergegeven bolwerk is hoekig van vorm en lijkt te zijn gemaakt van baksteen waarvan de hoeken zijn versterkt met blokken natuursteen. Vanaf het bolwerk loopt een houten palissade die de grens vormt tussen de Wolwevershaven en de Oude Maas.

Doordat er onder andere blauwgrijze stenen voor dit soort bolwerken werden gebruikt, zijn ze regelmatig aangeduid als '*Blaeu Bolwerck*', oftewel Blauw Bolwerk. Dit bolwerk kreeg echter al snel de naam '*Damiate*'. Over het bolwerk bestaat een archiefstuk waarin sprake is van nieuwbouw op een deel van het bolwerk of het direct aangrenzende perceel. Hierin wordt onder andere vereist dat bij de nieuwbouw rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid om in tijden van nood een kanon op het bolwerk te kunnen plaatsen.

In de akte uit 1649 staat dat er op...:

*".....een ledich erff leggende 't eijnden de Drappiers [de kade van de Wolwevershaven] aen de oostsijde van de brugge omtrent het punt van 't Blaeu Bolwerck tegens over de Cleijne Vischmerkt aen de mont van de haven aldaer. Streckende van Neck van deselve brugge tot aen 't voorsz. Blaeu Bolwerck omme daerop te mogen timmeren een huijsinge tot sijne woonplaetse. gelijk mede hij Heer cooper achter op 't punt van 't voors. Blaeu Bolwerck sal vermogen te timmeren een speelhuijs, alsmede voor sijne huijsinge buijten 't voorschreven erf een bordes ter groote van sestich voeten, alsmede een stallinge jegens stadswalle, lanck veertich voeten en wijdt dertijen voeten. Mitsgaders het stellen van een hecken, welck hecken begripen sal een voorerff vijercant. Des dat den heer cooper sal gehouden sijn te maecken eenen deurganck daerdoor men bequamelijck des van noode sijnde het canon tot allen tijden op ende van het voors. Bolwerck sal connen brengen.*⁸

⁸ Erfgoedcentrum DIEP, 38 SAD 32 inventarisnr. 395

In zijn *'Beschrijvinge van Dordrecht'* uit 1677 geeft Matthijs Balen een korte beschrijving van de ontwikkeling van de Wolwevershaven en het Damiate bolwerk.⁹ Hierin staat:

*"De Nieuwe Haven, als gezeyd is, aan d' een zyde Toegedamd, was 'et Ongemak van Ondiepte staag onderworpen, zoo dat Onze Ed. Achtb. Overheyd, om dat voor te komen, als ook tot meerder Gemak der Schippers en Grootte Berging der Schepen, in den Jare 1609 goed gevonden, gemelte Haven van S. Joost af, totten Joppen-Toorn toe, (zijnde toen, als nu, den Tol-Toorn) voort te doen Graven, door de Opgeworpen Slikken, doende opte mond van die Haven ten Oosten 1609 een Steene Bolwerk leggen, noemende 't zelve Damiaten, wegnemende den Dam an S. Joost, en van daar ook de Vest, zijnde een Aarde Wal, totten Joppen-Toorn toe: zoo dat 'et Water toen een Vryen loop kreeg, om van 'et Westen na 't Oosten en wederom van 't Oosten na 't Westen te keeren. Welke Vergrooting genaamd Schuijersdijksje [de Wolweverskade], als Burgemeesters en Tresoriers waren de heeren (...)
En werd eerst met een Houte- maar in 1647 met een Steene Vest voorzien. Dit deel van 'et Nieu-werk, met 'er tijd heel bevolkt, werd nu genoemd de Wolle-Wevers-Kaay, door dien dat 'er eenige Meesters van dat Handwerk zijn neergeslagen. Is bezet met eenige aanzienlike Voorname en Uytstekende Huyzen."*

Uit het verhaal van Matthijs Balen wordt duidelijk dat de houten palissade in 1647 is vervangen door een stenen muur. Daarnaast vermeldt hij dat de locatie nu intensief bewoond is en, naar het beroep van enkele bewoners, Wolweverskade wordt genoemd.

In de periode dat het Damiate bolwerk werd gebouwd, stond de jonge Republiek op het punt om uit te groeien tot een (maritieme) wereldmacht. Er bestond toen grote belangstelling voor beroemde acties van Hollanders, Zeeuwen en Friezen uit het verleden. Dit vond zijn weerslag in naamgevingen, schilderijen en boeken gedurende de eerste helft van de 17^e eeuw.

De naam van het bolwerk die Balen gebruikt, verwijst naar de legendarische inname van de havenstad Damiate¹⁰ aan de monding van de Nijl in Egypte. Dit zou hebben plaatsgevonden in 1219, gedurende een kruistocht waar onder andere een aantal Hollanders en Friezen aan deelnam, onder leiding van Graaf Willem I. Het doel was het veiligstellen van een route naar het Heilige Land via Egypte. Hiervoor moest de stad Damiate worden ingenomen. De haveningang van de stad werd versperd door een ketting en het zou een Haarlems koggeschip zijn geweest dat met zijn, met zaagtanden uitgeruste boeg, de haven toegankelijk zou hebben gemaakt.

In 1628 heeft de Haarlemse zeeschilder Cornelis Claesz. van Wieringen met betrekking tot dit onderwerp een schilderij gemaakt (afb. 5).¹¹

⁹ Matthijs Balen 1677, 64

¹⁰ Tegenwoordig heet deze stad Dumyat.

¹¹ <http://www.robkattenburg.nl/nl/belangrijke-werken/wieringen-damiate>

Afb. 5. Een uitsnede van het schilderij 'Het doorvaren van de ketting bij Damiate aan de monding van de Nijl' uit 1628 van Cornelis van Wieringen. De associatie tussen haveningangen met deze legendarische middeleeuwse gebeurtenis, is hierop duidelijk weergegeven.

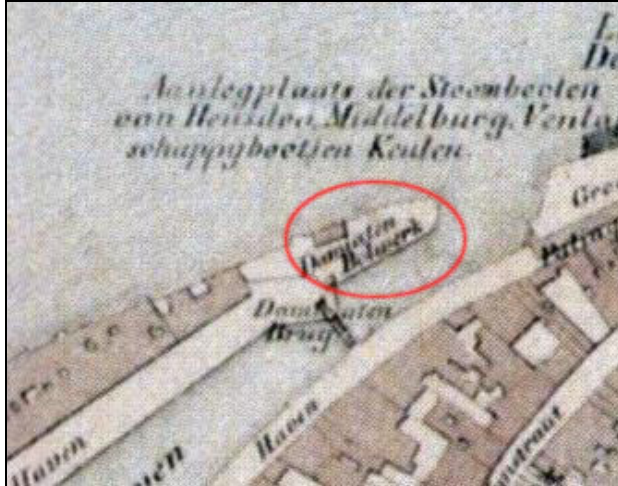
Op een pentekening uit 1672 is het Damiatebolwerk nogmaals afgebeeld (afb. 6).¹² Deze geeft echter een minder indrukwekkende voorstelling van het verdedigingswerk dan op de afbeelding van Willaerts uit 1629 (afb. 4).

Afb. 6. Een pentekening van Van Borssum uit 1672 met daarop het Damiatebolwerk (rode pijl). Voor de ingang van de Wolwevershaven is een aantal boten weergegeven. Achter het bolwerk zijn de daken van de bebouwing aan de Wolwevershaven te zien.

¹² Erfgoedcentrum DiEP, DI, inventarisnr. 551_30581, oud nr. 1017

Op basis van historische kaarten en tekeningen hebben gedurende de 17^e, 18^e en 19^e eeuw weinig veranderingen aan het bolwerk plaatsgevonden. De locatie blijft onbebouwd en ook de naam blijft onveranderd (afb. 7).

Afb. 7. Een uitsnede uit een kaart uit 1849 met daarop de locatie van het plangebied (rode cirkel). Op de punt van de Wolwevershaven is geen bebouwing aangegeven en staat nog steeds de naam 'Damiatebolwerk' vermeld.

Waarschijnlijk bestaat er maar één foto van (een deel van) het min of meer originele 17e -eeuwse Damiatebolwerk. Dit betreft een Ansichtkaart, waarvan zowel een zwart-wit versie als een ingekleurde versie bestaat, die de situatie tussen circa 1900 en 1905 weergeeft (afb. 8).¹³

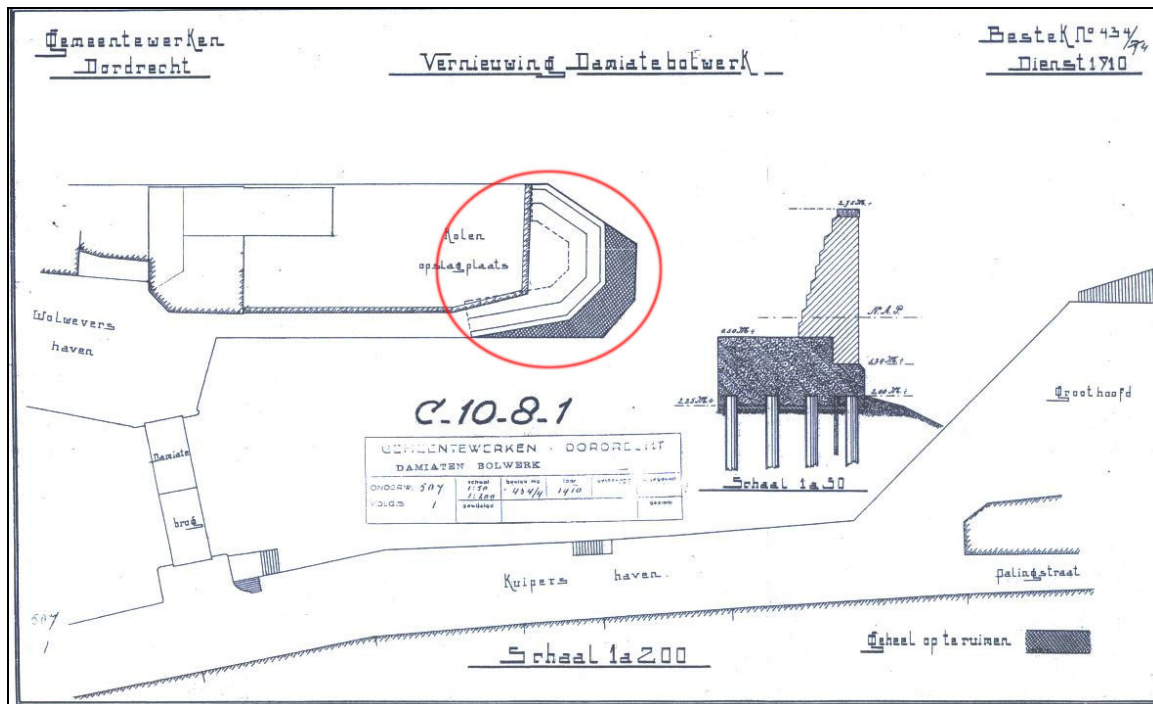

Afb. 8. Een Ansichtkaart die de situatie tussen circa 1900 en 1905 weergeeft. Links is een deel van het (17^e -eeuwse) bolwerk Damiate van vóór de ingrijpende renovatie uit 1910 te zien (Erfgoedcentrum DiEP inventarisnr. 552_402010).

¹³ Erfgoedcentrum DiEP, inventarisnummers 552_402004 en 552_402010

In 1910 vindt een ingrijpende verandering plaats aan het bolwerk. Tijdens een vernieuwing wordt een deel geheel afgebroken en aan de binnenzijde van de oude beschoeiing wordt een geheel nieuwe kadebeschoeiing gemaakt. Op de bestekstekeningen uit 1910 is te zien dat er waarschijnlijk maar weinig van het 17^e – eeuwse bolwerk is overgebleven en dat de funderingen nu waarschijnlijk in het water van de monding van de Wolwevershaven liggen.

De huidige beschoeiing van het Damiatebolwerk, die dateert uit 1910, ligt in feite op de locatie van het binnenwerk van het 17^e – eeuwse bolwerk (afb. 9).

Afb. 9. Een tekening uit het bestek uit 1910 met daarop de uit te voeren werkzaamheden aan het Damiatebolwerk (rode cirkel). In de legenda staat het gearceerde deel aangegeven als: "geheel op te ruimen". Dit was een deel van het 17^e – eeuwse bolwerk. De begrenzing van het witte deel is het huidige Damiatebolwerk.

Op basis van dit bestek kan worden opgemaakt dat het 17^e – eeuwse Bolwerk grotendeels is opgeruimd. De huidige kadebeschoeiing dateert waarschijnlijk in zijn geheel uit 1910. Ook het binnenterrein op het bolwerk is tijdens de renovatie tot grote diepte (circa 2 m – NAP) verstoord. Hierbij zijn heipalen geslagen en is op deze diepte een zware vloer van stamp- en gewapend beton aangebracht. Alleen op de locatie waar de nieuwe beschoeiing aansluit op het belendende huisperceel (Damiatebolwerk 2) is aan de rivierzijde mogelijk nog een deel van het 17^e – eeuwse bolwerk intact.

2.4 Archeologische verwachting en advies

Op grond van bovenstaande informatie kan de volgende archeologische verwachting voor het plangebied worden opgemaakt:

Het plangebied is gelegen op een locatie die vanaf het midden van de 16^e eeuw een nieuwe landaanwinning op de Oude Maas was. Vanaf 1609 is de locatie intensief in gebruik genomen, toen de Wolwevershaven is gegraven. Op de locatie van het plangebied is vervolgens het Damiatebolwerk gebouwd.

De kans dat er nog resten van dit verdedigingswerk aanwezig zijn is zeer klein. Het bolwerk is tijdens renovatiewerkzaamheden in 1910 waarschijnlijk geheel opgeruimd. Alleen op de locatie waar de huidige beschoeiing aansluit op het belendende huisperceel (Damiatebolwerk 2) is aan de rivierzijde mogelijk nog een deel van het 17^e -eeuwse bolwerk intact. Hier zou nog een restant van de oorspronkelijke beschoeiing aanwezig kunnen zijn. Op deze locatie kunnen mogelijk ook andere bewoningsresten uit de 17^e eeuw aanwezig zijn.

Door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht is geadviseerd om de aanstaande renovatiewerkzaamheden archeologisch te begeleiden. De archeologische begeleiding dient met name gericht te zijn op de bovengenoemde locatie.

3. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk is het documenteren van mogelijk aanwezige resten van het (17^e – eeuwse) Damiatebolwerk, die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Indien er behoudenswaardige archeologische resten aanwezig zijn, dan dienen deze conform de KNA 3.1 gedocumenteerd te worden. Hiervoor geldt het protocol Archeologische Begeleiding conform Opgraven.

Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd:

- 1. Zijn er nog delen van het 17^e – eeuwse Damiatebolwerk of andere bewoningssporen uit de 17^e eeuw aanwezig?*
- 2. Zo ja, wat is de aard van deze resten en zijn deze behoudenswaardig?*

4. Archeologische begeleiding

4.1 Methodes

Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd door middel van het begeleiden van de graafwerkzaamheden. Het veldwerk heeft plaatsgevonden op 20 augustus en 14 september 2009. De werkzaamheden zijn verricht door M.C. Dorst en J.A. Nipius (Bureau Monumentenzorg en Archeologie).

Voor het vernieuwen van de kadebeschoeiing is in eerste instantie de grond uit het binnenwerk ontgraven. Vervolgens is er een damwand rondom het bolwerk aangebracht en is het water tussen de kade en de damwand weggepompt. Hierdoor kwam ook de buitenzijde van de kade droog te liggen en kon er aan de waterzijde rondom het bolwerk gelopen worden. Rondom het bolwerk is een aantal boringen gezet om de dieper gelegen ondergrond te documenteren. De werkzaamheden zijn uitgevoerd conform de in het PvA gestelde eisen en onderzoeksmethoden. De archeologische sporen zijn ingemeten aan de hand van de huidige muurvlakken van het pand. Voor het registreren van de veldgegevens is gebruik gemaakt van veldformulieren van het Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

4.2 Onderzoekresultaten

Allereerst zal de lithostratigrafie van het plangebied worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

4.2.1 Lithostratigrafie

De bodem bestond, van beneden naar boven, uit de volgende lithostratigrafische eenheden:

Klastisch pakket 1

Dit pakket is alleen waargenomen in de boringen aan de waterzijde van het bolwerk. In boring 1 en 2 was op circa 1 m onder het looppniveau in de bouwput een ondoordringbare laag aanwezig. Het is onduidelijk of dit een deel is van de bouwconstructie uit 1910 of dat het oudere funderingsresten of een beschermende steenstort van de vroegere fase van het bolwerk is. Het pakket bestaat uit grijs zand en is waarschijnlijk een natuurlijke (bedding)afzetting van de Oude Maas.¹⁴

In boring 1 waren vanaf circa 1,6 m onder het looppniveau in de bouwput ook bruine kleilagen en wat kleine stukjes baksteenpuin in het zandpakket aanwezig. Deze afzetting is vrijwel zeker een natuurlijke afzetting van de Oude Maas.

Antropogeen pakket 1

Antropogeen pakket is een pakket licht bruingrijze, matig zandige klei met enkele fragmenten baksteen- en mortelpuin. In het pakket is een aantal scherven keramiek¹⁵ aangetroffen, waaronder een scherf ongeglazuurd roodbakkerd aardewerk, een scherf faience¹⁶ en een scherf witbakkend aardewerk.¹⁷

De scherven dateren waarschijnlijk uit de periode tweede helft 17^e eeuw en de eerste helft van de 18^e eeuw.

¹⁴ De mogelijkheid bestaat dat dit pakket in boring 1 en 2 een antropogene ophoging betreft.

¹⁵ Vondstnummer 1.

¹⁶ Waarschijnlijk een deel van een plooischtel.

¹⁷ Het fragment is inwendig voorzien van loodglazuur en een onduidelijke decoratie met (groene) kobaltoxide.

Antropogeen pakket 1 is alleen aangetroffen in de noordwestelijke hoek van het bolwerk en lag aan de binnenzijde tegen een restant van het pre-20^e –eeuwse muurwerk (zie paragraaf 4.2.2.). Het pakket is een fase van opvulling van het bolwerk. Mogelijk is dit al niet meer de oudste fase/opvulling van het bolwerk maar een latere opvulling na een mogelijke reparatie/vervanging van de kade- of bolwerkmuur.

Antropogeen pakket 2

Afgezien van antropogeen pakket 1 was het gehele binnenwerk van het bolwerk opgevuld met grijze, zeer zandige klei. Dit was de opvulling die is aangebracht in 1910, nadat het gehele buitenwerk van het bolwerk is vernieuwd.

4.2.2 Archeologie

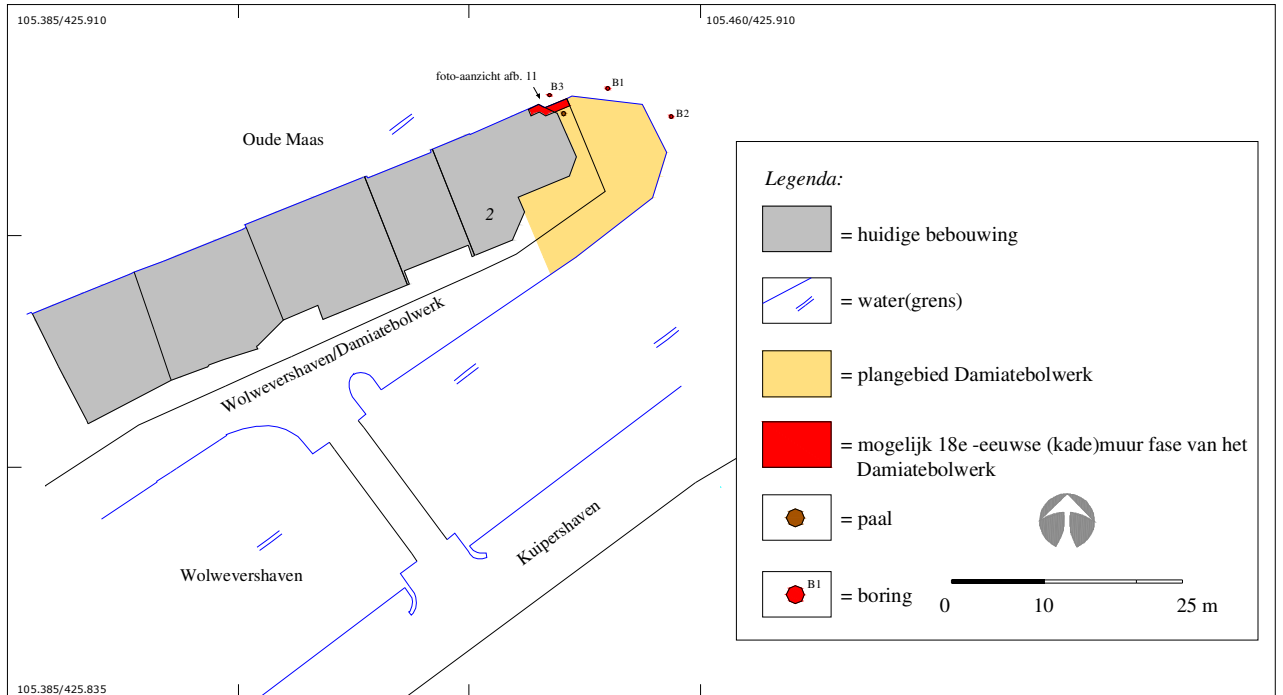
Tijdens de begeleiding zijn alleen in de noordwesthoek van het bolwerk oudere bewoningssporen uit de periode van vóór 1910 aangetroffen.

Het gaat om een (kade)muur van gele/rode ijsselstenen¹⁸ en een paal (afb. 10).

De muur vormde een deel van het Damiatebolwerk en loopt door onder het huis aan het Damiatebolwerk 2. Dit is zeer waarschijnlijk niet de oudste fase van het bolwerk maar een vervanging die vermoedelijk niet ouder is dan de 18^e eeuw.

De houten paal heeft mogelijk deel uitgemaakt van het 16^e –eeuwse palenscherm (afb. 3) dat aanwezig was vóór de aanleg van het Nieuwe Werk. Het kan echter ook een functie gehad hebben in de fundering van het Damiatebolwerk.

¹⁸ Formaat 17,5 x 8,5 x 5 cm.

Afb. 10. Het plangebied Damiatebolwerk met daarop de locatie van de boringen en de aangetroffen sporen van vóór 1910.

Afb. 11. De (kade) muur van het Damiatebolwerk gezien vanaf de Oude Maas met links het muurwerk uit 1910 en rechts het restant van een oudere, mogelijk 18^e -eeuwse, fase van het bolwerk.

4. Conclusies

Tussen 20 augustus en 14 september 2009 zijn tijdens een archeologische begeleiding in het plangebied Damiatebolwerk te Dordrecht bewoningssporen uit de Nieuwe Tijd gedocumenteerd. Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen kan het volgende worden geconcludeerd:

Zijn er nog delen van het 17^e –eeuwse Damiatebolwerk of andere bewoningssporen uit de 17^e eeuw aanwezig? Zo ja, wat is de aard van deze resten en zijn deze behoudenswaardig?

In de noordwesthoek is een klein deel van de (kade)muur van het Damiatebolwerk waargenomen dat dateert van vóór de ingrijpende vervanging uit 1910. Dit muurdeel is zeer waarschijnlijk niet een deel van de oudste fase van het bolwerk, maar dateert mogelijk uit de 18^e eeuw. Direct daarachter was een houten paal aanwezig, die wellicht deel heeft uitgemaakt van het 16^e –eeuwse palenscherm dat aanwezig was voor de aanleg van het Nieuwe Werk. De archeologische resten zijn gedocumenteerd.

Voor vragen over de conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met M.C. Dorst, senior archeoloog, Bureau MZA (tel. (078) 639 84 21).

Literatuur

Baarsel, M. van, 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd: de straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Hilversum.

Balen Jz, M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht* ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Dorst, M.C., 2009: Plan van Aanpak voor het uitvoeren van een archeologisch bureauonderzoek en een begeleiding van renovatiewerkzaamheden aan de kade in het plangebied Damiatebolwerk te Dordrecht. Bijlage 1 in offerte d.d. 24 maart 2009.

Frijhof, W., H. Nusteling, Spies, M., 1998: *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Stadsarchief Dordrecht.

Afkortingen

ARCHIS	Archeologisch Informatiesysteem van de RACM
Bureau MZA	Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht
GAD	Gemeente Archief Dordrecht
mv	maaiveld